

OSMANLI-TÜRK KÜLTÜR VE MEDENİYETİNDE TARİH DÜŞÜRME SANATI

Prof. Dr. İsmail YAKIT

Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Türkiye
Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 11 Sayfa: 515-519

Türk-İslam kültür ve medeniyetinde önemli bir yeri olan ebced hesabıyla tarih düşürme konusu, Türk kültürünü araştıran herkesin yakın ilgisini çeker. Atalarımızdan özellikle Osmanlılardan bize intikal eden cami, medrese, kütüphane, çeşme, hastane, kışla, şadırvan, köprü ve mezar taşları gibi bütün kültür ve sanat eserlerinin kitabelerinde; hatta yazma ve basma olarak bize kadar ulaşan Osmanlı Türkçesiyle yazılmış bütün ilmî ve edebî eserlerin tamamına yakın kısmında ebced hesabıyla düşürülmüş pek çok tarihe rastlamaktayız.

Osmanlı Türk-İslam kültüründe çok önem verilen tarih düşürme sanatının önce tanımını, sonra tarihlerin nasıl hesaplandığını, nelere tarih düşürüldüğünü kısaca ele aldıktan sonra Osmanlıların bu sanata yaptıkları katkıları ve tarih türlerini ele alıp Osmanlı-Türk kültür ve sanat hayatındaki yerini tespiti çalışacağız.

Tarih Düşürme Sanatı Nedir?

Ebced alfabesinde her harfin bir sayıya karşılık olması keyfiyetinden hareketle, her hangi bir hadisenin meydana geldiği yılı verecek şekilde bir kelime, bir cümle veya bir mısra söyleme sanatına “tarih düşürme sanatı”, denir.

Divan edebiyatı boyunca çokça kullanılmış olup, tarihî eserlerin kitabelerinde yer almıştır. Tarih düşürmeye ayrıca “tarih koymak”, “tarih çekmek” ve “tarihlemek” gibi isimler de verilmiştir. Tarih düşüren kişiye “müverrih” veya “tarihçi” denir.

Tarihler Nasıl Hesaplanır?

Tarih ibâresinin harflerinin her birinin ebced alfabesindeki sayı değerleri bulunup toplanır ve böylece tarih bulunur. Meselâ Mevlâna Celâleddin’in vefatına “ibret” kelimesi tarih olmuştur. Bu kelimenin her bir harfinin sayı değerleri ve toplamı şöyledir:

$$(f: 70) + (+: 2) + (Ø: 200) + (/: 400) = 672 H$$

İşte bu 672 rakamı Mevlâna'nın vefat tarihidir. Onun için “Mevlâna ‘ibret’ yılında öldü” denir. Birkaç kelime, mısra veya beyit halinde verilen tarihleri hesaplamak da aynıdır. Ancak aşağıda açıklanacağı gibi, tarih türüne göre değişik hesaplama da olduğundan, bu söylediğimiz husus, tam tarihler için geçerlidir.

Nelere Tarih Düşürülmüştür?

Padişahların tahta çıkmalarına; tanınmış kişilerin mühim mevkilere tayinlerine; şehzadelerin, sultanların, konu komşu eş ve dost çocuklarının doğumlarına; ölenlere, intihar edenlere, boynu

OSMANLI-TÜRK KÜLTÜR VE MEDENİYETİNDE TARİH DÜŞÜRME SANATI

vurulanlara, şehit olanlara vs. gibi ferdî olayların yanı sıra, yangın, salgın hastalık, zafer ve fetihler, kuraklık, denizin donması, zelzele gibi genel hadiselerle varana kadar tarihler düşürülmüştür. Ayrıca kültürel ve sosyal bakımdan çok önemli yapılara, özellikle cami, mescit, medrese, kütüphane, han, hamam, çeşme, köprü, kışla, hastane vs. gibi yapıların inşa ve tecditlerine düşürüldüğü gibi, sakal bırakma, hayvanların ölümü, mahalle düğünleri, biriyle alay etme vs. gibi önemsiz şeylere de tarihler düşürülmüştür. Kısaca tarih düşürme hemen hemen her sahaya tatbik edilmiş bir sanattır. Yukarıdaki hususlara bir kaç örnek verelim.

II. Murad'ın cülusuna:

Muti' oldu yine Sultan Murad'ın hükmüne dünya

848 (Surûrî)

Sakız Adası'nın fethine:

Hamdu lillah hele düştü fem-i İslâm'a Sakız

793

Uyvar Kalesi'nin fethine:

Allah mu'în oldu fetheyledik Uyvar'ı

1084 (Şeyhülislam Hocaşâde)

Barbaros Hayrettin Paşa'nın vefatına:

Mate reisü'l-bahr

953

II. Selim'in culüsuna:

Serir-i saltanat oldu müyesser

Bi-hamdillah cihan mülküne şahız

Erişdi feyz-i Hakk çün kim Selimi

Dedim tarihini: Zill-ı ilahız

974 (II. Selim)

Şeyhülislam Ankaravî Mehmed Efendi için:

OSMANLI-TÜRK KÜLTÜR VE MEDENİYETİNDE TARİH DÜŞÜRME SANATI

Mesned-i fetvaya geldi 'âlemün 'allâmesi

1097

Şehzade Abdülhamid'in doğumuna:

Fer verdi geldi 'âleme Şehzademiz Abdülhamid

1258 (Hakkî)

Şam'da meydana gelen depreme:

Gece saat ikide zelzele yıktı Şam'ı

1173 (Bağdatlı Ruhî)

İstanbul yangınlarından birine:

Ağniyâ ateşe düştü sanemin

Fukara âhına yandı küberâ

Dedi târihini anın hatif:

Âhile yakdı bu şehri fukarâ

1070

Kaptan Tosun Paşa'ya:

Öküz damı gibi bakmış donanmayı Tosun Paşa

1180

Fatih'in türbesine:

Türbe-i zîbâ yapıldı Fâti'h'e

1180 (Müstakim-zâde)

Sultanahmet Camii'nin yapılışına:

Le-ni'me Dârü'l-müttekîn (Kur'an Nahl, 30)

1026

Camiden pabuç çalan bir hırsıza:

OSMANLI-TÜRK KÜLTÜR VE MEDENİYETİNDE TARİH DÜŞÜRME SANATI

Gelmiş idi câmi'e bir bî-namaz

Sârik imiş kim yiyeyazdı dayak

Söyledim târihini kayyım ânın

Kaçtı pabuç hırsızı yalınayak

1212 (Sururî)

Tanburi Zeki'nin vefatına:

Râhatü'l ervâh çaldı göçdü Tanburi Zeki

1261 (Hakkî)

Tarih Düşürme ne Zaman

Başlamıştır?

Tarih düşürme sanatının İslam dünyasında ilk defa ne zaman başladığına dair kesin bir bilginiz yoktur. Harflerin rakam değeri kazanmaları çok eski tarihlere dayanır, ama bir olayı tarihleme işlemine ise H. II. ve III. asırlarda da rastlanmaktadır. İlk belirtilerden olarak; Bayezid-ı Bestâmî'nin vefatına "vâsılü'l-bekâ" (261) terkibi tarih olmuştur. Semerkant ve Buhara dolaylarında kısmî örneklerini gördüğümüz bu nev'i tarih düşürme işlemi, daha sonraları çeşitli fetihlere ve bazı tanınmış kişilerin vefatlarına tatbik edilerek istenen olaylar bu usûlle tarihlenmeye başlanmıştır. Meselâ:

Kastamonu'nun fethine: Şükür alındı (615) Hafız Şirâzî'nin ölümüne: Hâk-i musallâ (791)

Nasreddin Hoca'nın vefatına: İrtihâlü'l-cinân (774) Molla Fenârî'nin vefatına: Cennetü'l-Firdevs (834)

Rumeli Hisarı'na: Bünyân-ı Mehemed Han (856) Bütün bu tarihler İstanbul'un fetih tarihi olan 857'den önceki tarih düşürmelerden ve ilk belirtiler diyebileceğimiz tarihlerden seçilmiş bazı örneklerdir.

İstanbul'un fethiyle canlanmış olan tarih düşürmeciliğin bu dönemde en büyük temsilcisi İstanbul'un ilk kadısı ve belediye başkanı olan, Nasreddin Hoca'nın torunlarından Hızır Bey Çelebi'dir. İstanbul'un fethine düşürülen tarihlerden bazıları şunlardır: "Ahirûn", "küffâra kıyâmet", "kâfire kıyâmet", "avn-i hâlik", "Beldetün tayyibetün", "Ehl-i din İstanbul'u aldı cidâl-ü cenkle" Bunların her biri, hesaplandığında 857 H. tarihini verir. İstanbul'un fethiyle hızlanan tarih düşürmecilik günümüze kadar sürüp gelmiştir.

Altın Çağı ve Sururî

OSMANLI-TÜRK KÜLTÜR VE MEDENİYETİNDE TARİH DÜŞÜRME SANATI

Tarih düşürme sanatı gelişme devrini X. ve XII. H. asrın içerisinde tamamlamıştır. H. XII. asrın sonuna doğru, eşi belki de bir daha gelmeyecek bir zâtın elinde kemâlini bulmuştur: Adanalı Seyyid Osman Sururî. Sururî (1165-1229/1752-1814), sadece çok tarih düşürmekle kalmamış, aynı zamanda çok çeşitli türler ortaya koymuştur.

Gerçekten Sururî, asrında Sünbülzâde Vehbî gibi fenn-i şiirde kendisinden mahir ve Hoca Münib Efendi gibi edip ve mütebahhir ve kendisinden önce her mısrası tarih veren kasideler yazan Bursalı Hâşimî ve her biri kendi dönemlerinde oldukça güzel tarihler vermiş olan Edirneli Nazmî ve Bursalı Cinânî gibi büyük zatlara mukabil Sururî, hepsini geride bırakarak A. Cevdet Paşa'nın dediği gibi "üstâd-ı küll" olmuştur.

Sururî'nin en büyük özelliği, bir olay hakkında birden fazla tarih manzumesi tanzim edebilmesidir. Mesela Mısır'ın 1216 yılında Fransızlardan geri alınması hadisesi için birbirinden farklı tam 68 tarih manzumesi hazırlamıştır. Sururî'nin tarihlerinde ayrıca tenasüp, telmih, tevriye, gibi edebî sanatlar ağır basar. Sururî'den bazı tarih örnekleri:

Senin sinnin Sururî geldi kırka

1205

Ah ömr-i Nuh'u tûfân-ı ecel kıldı tamam

1205

Esîrî'zâde kayd-ı tenden âzâd eyledi rûhu

1208

Söndü şem'i bezm-i dünya gitti Mumcu-zâde hey

1219

Kel Memiş gelmemişe döndü cihâna sâd hayf

1195

Sururî'den sonra tarih düşürenler çoğalmıştır. Tanzimat'la Batı'yı taklit başlayınca, tarih düşürme sanatı da yavaş yavaş hızını kaybetmiştir. Latin harflerinin kabulünden sonra ise, önemini tamamen yitirmiştir. Zira yeni alfabe ile bu sanatı devam ettirmek gayri kabildi. Onun için eski alfabeyi bilenler ve bu sanata merak duyanlar arasında bugün bile devam etmektedir. Tarih düşürmelerde esas alınan takvim genelde Hicrî takvim olmakla beraber Milâdî ve Rumî takvime göre düşürülen tarihler de vardır.

OSMANLI-TÜRK KÜLTÜR VE MEDENİYETİNDE TARİH DÜŞÜRME SANATI

Kurtuluş Savaşı ve Atatürk döneminde tarih düşürme sanatının yeniden bir yükselişini görmekteyiz. O dönemde pek çok olaylara tarihler düşürülmüştür. Özellikle Atatürk'ün Cumhurbaşkanı oluşunu Şair Üsküdarlı Talat şöyle tarihlemiştir:

Zulmetle geçen günlerimiz dür oldu,

Baştan başa kâinât pür-nûr oldu;

Tarihini söyledim mücevher Talat

Gâzi Paşâ Reisicumhur oldu.

(1342/1923) Talat

Tarih Türleri

Her tarih ibaresi her zaman aynı şekilde hesaplanmamaktadır. Müverrihler düşürdükleri tarihlerin nasıl bir tarih olduğunu ve nasıl hesaplanması gerektiğini imâ eden bir ifâdeyi bir önceki mısradan verir, işte bu hesaplanış şekline dolay benim şahsî tespitime göre, 30'un üzerinde tarih türü mevcuttur. Bunların bazılarını örneklerle açıklayalım:

Tam Tarih

Bir tarih ibaresini veren harflerin tamamı hesaba dahil ise buna tam tarih denir. Müverrih bir önceki mısradan bunu belirtir; belirtmemişse ibare tam tarih gibi kabul edilir. Düşürülen tarihlerin pek çoğu bu kategoriye dahildir.

Târih-i tâm Aynî afâka müjde ettim:

Arif Efendi müftü oldu yine cihâna

1206 (Avnî)

Târihini yazan kalem kırılınsın

Ahmed Cevdet Pâşâ vefât eyledi

1312

Tamiyeli Tarih

Bir tarih ibaresi eğer istenen tarihi tam olarak vermezse, o zaman müverrih kaç eksik geldiğini veya kaç fazla çıktığını ima eden sanatlı bir tabiri bir önceki mısradan belirtir. Ona dikkat edilerek hesaplama yapılır. Bu tür tarihlere tamiyeli tarihler denir.

OSMANLI-TÜRK KÜLTÜR VE MEDENİYETİNDE TARİH DÜŞÜRME SANATI

Şeyhülislam Refik Efendi'nin vefatına:

Âl-i abâ-yı emced târihe etti imdad

Gitti Refik Efendi dergâh-ı lâ-yezâle

1283 + 5=1288

Hiz. Peygamber (a.s.) bir gün Hiz. Fatıma, Hiz. Ali, Hiz. Hasan ve Hiz. Hüseyin'i abasının içine alıp kucaklamış. Hiz. Peygamber de dahil toplam 5 kişi olmuşlar. "Âl-i abâ veya hamse-i âl-i abâ" tabirleri buradan kalmıştır. Yukarıdaki tarihte "âl-i abâ tarihe imdad" ettiğine göre 5 ilave edilecektir. Böylece istenen tarih ortaya çıkar.

Mehmet Akif'in vefatına:

Mum gibi yandı ciğer çünkü vatan türküsünü

Hep geçen kapkara günlerde terennüm etti

Çıktı kırklar bir ağızdan dediler tarihin:

İçimizden vatanın şairi Akif gitti

1396-41=1355 (Fatin Gökmen)

Burada "çıktı kırklar bir." tabirinden (41) fazlalığa da işaret vardır. Nitekim sonuçtan kırkbir çıkınca istenen tarih de bulunuyor.

Noktalı Harflerle Tarih

Tarihi veren ibarenin sadece noktalı harflerinin hesaplanmasıyla bulunan tarihlere denir. Müverrih, diğerlerinde olduğu gibi yine burada da bir önceki mısırda bu tür tarihe çeşitli redifler yaparak işaret eder. "Menkut, nukat, cevher, cevherdar, güher, mücevher, mu'cem." gibi daha birçok ifâdeden tarihin noktalı bir tarih olduğunu anlarız.

Fevtinin menkutla İzzet dedi târihini:

Huld'u meşhed eyledi Behrâm Paşa yâ İlâh

1241 (Keçecizâde İzzet Molla)

Nâgah Ebuzziya da gitdi

Cennât-ı na'îm-i Kibriyâ'ya Cevher gibi bir düşer bu târih Hakk rahmet ede Ebuz-ziyâ'ya 1321 (Talat)

OSMANLI-TÜRK KÜLTÜR VE MEDENİYETİNDE TARİH DÜŞÜRME SANATI

“Cevher gibi” tabirinden noktalı harflerin hesaplanacağını anlıyoruz. “bir düşer” tabirinden de sonuçtan bir çıkarılacağı ifade edilmektedir. Böylece istenen 1321 tarihi ortaya çıkar.

Noktasız Harflerle Tarih

Tarihi veren ibarenin yalnız noktasız harflerinin hesaplanmasıyla ortaya çıkan tarihlere denir. Müverrih bu hususu tarih manzumesinde belirtir. Gerek vezin ve gerekse sanat yapma gibi durumlardan dolayı müverrihler bunda da murâdif tabirler kullanmayı tercih ederler. Noktasızların hesaplanacağı anlamını veren bu müradiflerden bazıları şunlardır: “Sade, bî-nukat, gayr-i menkût, mühmel, bî-mu’cem.” vs. gibi.

Hurûf-i sâdelerle eyledim tahrîr-i târihin:

Bekir Ağa kurup sûr-i tezevvüc ber-murâd oldu

1192 (Sururî)

Noktalı-Noktasız Harflerle

Tarihler

Bir tarih mısrasında noktalı ve noktasız harflerin sayı değerlerinin toplamı birbirine eşit ise, bu tür tarihlere noktalı-noktasız harflerle tarih adı verilir.

Cünûd-ı udvân çıktı Mısır'ı aldı toptan Şeh Selim

608x2=1216 (Sururî)

Burada, noktalı harflerin sayı değerleri toplamı 608, noktasız harflerin sayı değerleri toplamı da 608'dir.

Katmerli Tarihler

Bir tarih ibaresinde harflerin sayı değerleri toplamı bazan istenen tarihin iki, üç, dört katını verebilir. Bu tür tarihlere katmerli tarihler denir. Kaç katı olduğunu ifâde için, “duta”, “seta” ve “rata” gibi isimler de alır.

Oldu ne nâdir bir kitap âlemde Şerh-i Mesnevi

1264 1264 (Tâlib)

Şair Neşâtî'nin Hafız Ahmed Paşa'nın Sadareti için yazmış olduğu şu mısradaki 4 katmerli tarih vardır (=rata).

Hâtem be'Hâfız âmede bâ-zıll-ı Hakk mahfuz bâd

OSMANLI-TÜRK KÜLTÜR VE MEDENİYETİNDE TARİH DÜŞÜRME SANATI

1141 1141 1141 1141

Karışık Tarihler

Karışık tarihler, daha ziyade çok fazla tarih veren beyitler için söylenen bir tabirdir. Bunları hesaplamak için birçok formül geliştirilmiştir. Özellikle aktarmalı kümeler (=eskiden nakl-i diğer tarihiyle tarih) yoluyla hesaplanmaktadır. I. ve II. mısranın noktalı, noktasız harfleri; değerleri 1'den 9'a, 10'dan 90'a, 100'den 1000'e kadar olan harfler, her biri ayrı ayrı kümeler oluşturularak, birbirlerine nakl edilerek hesaplanır. Buna göre çok tarih veren mısra veya beyitler hesaplanır. Mesela: İstanbul Aksaray Meydanı'ndaki Valide Sultan Camii'nin dış kapı kitabesindeki tarih beytinden tam 8 adet tarih çıkmaktadır.

Mâder-i Abdülaziz Han yaptı vâlâ mabedi

Olsa lâyıktır bu Beytullah metâfı-ı kutsiyan

1288 1288 1288 1288 1288 1288 1288 1288 (Nüzhet)

Mercanağa Camii'nin yangından sonraki tecdidine Altunîzâde Hafız Mehmed Efendi tarafından düşürülen tarihte, tam 17 tane tarih vardır. Tarih beyti şudur:

Dâr-i Hakk vâlâ bina bu cami-i ehlü's-salâ

Mesken-i erbâb-ı takva melce-i ehl-i salâ

17x1114 Hasan Hakkî'nin Târih-i Ata'nın önsözünde yer alan uzun tarih manzumesindeki tarih beytinden tam 80 adet tarih çıkmaktadır. Hesaplanış şekli diğer formüllerin yardımcılarıdır. Beyit şudur: Kenz-i bâb'i Enderun meftûh kilik-i hâssına

Nakl-i pür-zer kayd eder bu asra "Târih-i Ata" 80x1291 Daha birçok tarih türleri vardır. Bunların hepsini bir yana bırakarak konumuzu "Bilmeceli Tarihler"den birkaç örnek vererek tamamlayalım: Bilmeceli Tarihler Eskilerin lügazlı tarihler dediği bu tür tarihler âdetâ bir zekâ testi mesabesinde. Pratik ve kolay çözümlenebilen tarihlerdir. Önce lügâza kısa bir örnek verdikten sonra bilmeceli birkaç tarihe geçelim:

Sefinenin başı girerse limana O memdûhun ismi çıkar meydana

Burada "sefinenin başı"ndan maksat "sefine" (=gemi)'nin ilk harfi olan "sin"dir. Liman'ın başına gelince de ortaya "Süleyman" ismi çıkar.

İstanbul'da bir kabadayının mezar taşından alınan şu tarih de bilmecelidir.

Şerha çektim, dağ urdum, göz göz ettim sînemi "Dâğımı" seyreyleyen bilsin vefat tarihimi
Burada "şerhâ çekmek"ten kastedilen yarmaktır. Yarık, elif'e veya bir'e benzer. "Dağ urmak" da

OSMANLI-TÜRK KÜLTÜR VE MEDENİYETİNDE TARİH DÜŞÜRME SANATI

dağlamak, yani iz bırakmaktır. Noktaya benzer. Göz göz etmekten kasıt da iki yuvarlak anlaşılıyor ki, bu da eski rakamlardaki 2 adet (5) sayısına işaretir. Bütün bunları yanyana getirirsek ortaya 1055 tarihi çıkar.

Yine Abdülmecid'in cülus senesi olan 1255'i veren tarih de bilmece yolu bir tarihtir:

Bir iki iki delik

Abdülmecid oldu melik

Osmanlı-Türk Kültür ve Sanat Hayatındaki Yeri

Tarih düşürmecilik belli bir kültür düzeyinde olan her Osmanlı Türkünün ilgisini çekmiş ve onların ciddi bir uğraş alanı olmuştur.

Başta Fatih Sultan Mehmet, Kanuni Sultan Süleyman, II. Selim; III. Mehmet, IV. Murat, III. Selim olmak üzere on kadar Osmanlı padişahı bizzat tarih düşürerek bu literatürde yerlerini almıştır. Birçok sadrazam tarih düşürerek bu kervana katılmıştır. Yine şeyhülislamlardan Zenbilli Ali Cemâlî, İbn Kemal, Ebussuûd, Pîri-zâde, Mehmet Es'ad, İsmail Asım, Efdalzâde... gibi otuza yakın şeyhülislam düşürdükleri tarihlerle bu sahada temayüz etmişlerdir.

Düşürülen tarihlerin veya tarih manzumesine konu olmuş kişilerin durumu, çoğu zaman objektif bir pozisyonda ele alınmıştır. Müverrih olay ve şahıslar arasındaki ilişkiyi, karakterleri ve fiilleri ortaya koymakta ve böylece sosyal tarih araştırmacılarına malzemeler sunmaktadır.

Tarih düşürmeciliğinin en önemli fonksiyonlarından biri, geçmişte yaşanan olayların kolaylıkla hatırlanabilmesi ve tarihlerinin istenen her zamanda bulunabilmesidir. İnsan zihninin yapısı gereği, anlamlı bir ifâde, belirli birkaç söz, rakamlardan daha fazla hafızada kalmaktadır. Toplumun tarih eğitim ve öğretiminin en çarpıcı yönlerinden birini bu keyfiyet oluşturmaktadır.

Bilmeceli tarih türleri kendi devirleri içinde birer "zeka testi" niteliğinde olup, dikkat ve imlânın öngörüldüğü bu nevi testlerde, kişileri bir yandan eğlendirirken, diğer yandan da dikkat ve düşüncesini geliştirmektedir.

Düşürülen tarihlerin konularının askerî-siyasî hadiselerin yanı sıra, hırsızlık, intihar vs. gibi adî vak'alar ile savaş ve antlaşma, evlenme ve ölüm gibi önemli olayları da içine almış olması bu gibi hadiselerin bir nevi anında tespitinin yapıldığını gösterir. Tarih düşürme bir nevi vak'anüvistliktir ki, birinci dereceden kaynak teşkil ederler. Böylece düşürülen her tarih, Türk kültür hayatında birer belgedir. Zira müverrihler gördükleri, bildikleri ve emin oldukları olayları tarihlemişler, dolayısıyla düşürülen tarihler gününde tutulmuş birer zabıt veya tutanak gibi kesinlik arz ederler.

OSMANLI-TÜRK KÜLTÜR VE MEDENİYETİNDE TARİH DÜŞÜRME SANATI

Tarih düşürmeciliğinin geliştiği ve yayıldığı mekanlara baktığımızda kültür merkezlerinin bulunduğu bölgelerde çok daha yaygın, kırsal kesimlerde tahsil yapma imkanının bulunmadığı yerlerde o nisbette az olduğu görülmektedir.

Düşürülen tarihlerin kitabelerde manzum bir şekilde yer alması matematikle edebiyatı kardeş yapmış, sanat-estetik ve tarih arasında bir köprü oluşturmuştur. Böylece aruz vezninin verdiği musiki, şiirin verdiği ahenk, mimari yapının sunduğu sanat ve estetiğe ilaveten ebcedle düşürülmüş tarihin getirdiği aritmetik aynı mekanda bir birlik ve bütünlük oluşturmaktadır. Bu keyfiyet aynı zamanda tevhit inancının ve Türk-İslam insanının ruhunda yatan estetik değerlerin bir nevi tezahürüdür.